

М. І. Філон

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Художньо-мовна особистість як пізнавальний феномен

Філон М. І. Художньо-мовна особистість як пізнавальний феномен. У статті розглянуто питання про аспекти й напрямки вивчення художньо-мовної особистості. Висвітлено її характерні ознаки, зв'язок із мовною особистістю як репрезентантом суб'єктно-діяльнійної форми існування мови, з'ясовано чинники, що зумовлюють структуру особистості такого типу. Окреслено параметри художньо-мовної особистості з урахуванням специфіки пізнавальної діяльності мовця. Наголошено на деяких діагностичних, відмінних складниках художньо-мовної особистості, її креативному началі, що виявляє себе у способах культурної рецепції мови, зокрема її словника.

Ключові слова: *мова, мовна особистість, мовленнєва діяльність, художньо-мовна особистість, дискурс, художня мова, слово.*

Филон Н. И. Художественно-языковая личность как познавательный феномен. В статье рассмотрены вопросы, касающиеся аспектов и направлений изучения художественно-языковой личности. Выявлены ее характерные признаки, связь с языковой личностью как репрезентантом субъектно-деятельностной формы существования языка, определены факторы, детерминирующие структуру личности данного типа. Намечены параметры художественно-языковой личности с учетом специфики познавательной деятельности говорящего. Акцентируются некоторые диагностические, отличительные составляющие художественно-языковой личности, ее креативное начало, которое проявляет себя в способах культурной рецепции языка, в частности его словаря.

Ключевые слова: *язык, языковая личность, речевая деятельность, художественно-языковая личность, дискурс, художественная речь, слово.*

Philon M.I. Artistic lingual personality as a cognitive phenomenon. The article studies the aspects and research fields of artistic lingual personality. Its salient features and relation with a lingual personality, as a representative of the subjective and active form of the language existence, as well as the factors defining the structure of this type of the personality are revealed. The parameters of the artistic lingual personality are determined, considering specific character of the cognitive activity. The accent is made on some diagnostic constituents and creative fundamentals of artistic lingual personality which are revealed in the way of cultural reception of the language, particularly in its vocabulary.

Key words: *language, language personality, speech activity, artistic-speech personality, discourse, artistic speech, word.*

У міждисциплінарній термінологічній парадигмі, що постала у східнослов'янській лінгвістиці на ґрунті теоретико-методологічної концептуалізації людського чинника в мові, важливе місце займає поняття *мовна особистість*. Його сучасне розроблення значною мірою пов'язане з працею російського мовознавця Ю. Караулова «Русский язык и языковая личность» (М., 1987), яка містить важливі узагальнення та висновки щодо змісту цього поняття й окреслює напрямки його подальшого вивчення. При цьому сам термін *мовна особистість* використано для характеристики як соціального типу мовця у всій сукупності його типологічних національно-мовних ознак, так і конкретного індивідуума з властивими для нього ознаками – віком, статтю, освітою, соціальним статусом тощо.

Згідно з логікою наукового пошуку Ю. Караулова, «для «добудови» мовної особистості від базових, фундаментальних її складників до кон-

кретно-індивідуальної реалізації необхідно взяти до уваги змінні, статистично варіантні частини її структури і включити:

– на нульовому рівні – системно-структурні дані про стан мови в певний період;

– на першому рівні – соціальні й соціолінгвістичні характеристики мовної спільноти, до якої належить досліджувана мовна особистість і яка визначає субординаційно-ієрархічні, тобто ідеологічні, зв'язки основних понять у картині світу;

– нарешті, на другому рівні – свідчення психологічного плану, що зумовлені належністю досліджуваної особистості до більш вузької референтної групи або до окремого мовного колективу і визначають ціннісно-настановчі критерії, які й створюють унікальний, неповторний естетичний і емоційно-риторичний колорит її дискурсу <...>. Таким чином, усі чотири складники мови взаємодіють при послідовному й повному відтворенні структури мовної особистості: істо-

ричний (тотожний національній специфіці) виступає як основа, стрижень, який доповнюється системно-структурною, соціальною і психологічною мовною домінантою.

Повний опис мовної особистості з метою її аналізу або синтезу передбачає: а) характеристики семантико-строєвого рівня її організації (тобто або повний його опис або диференційований, такий, що фіксує лише індивідуальні відмінності й здійснюється на тлі усередненої репрезентації конкретної мовної будови); б) реконструкцію мовної моделі світу, або тезауруса даної особистості (на основі створених нею текстів або на основі спеціального тестування); в) виявлення її життєвих або ситуативних домінант, настанов, мотивів, що знаходять своє відображення в процесах породження текстів та їх змісту, а також в особливостях сприйняття чужих текстів. Рівні залежать один від одного, але ця залежність зовсім не пряма й не однозначна <...>» [4:42–43].

У контексті сформульованих науковцем положень особливо вирізняються ті, що стосуються можливості розгляду автора художніх творів як мовної особистості. Ю. Караулов доходить висновку, що аналіз мови письменника не повністю здійснюється у руслі розвитку досліджень мовної особистості. Лінгвіст пояснює це двома причинами. Суть першої полягає в тому, що письменник виступає у своїх творах не як єдина, цілісна мовна особистість, а як множина особистостей, які мовлять і розуміють, а три скарактеризовані лінії вивчення мови письменника, при зовнішній їх подібності, співвіднесеності з відповідними рівнями організації мовної особистості, не спрямовані на їх повне розкриття, не охоплюють всього багатства особливостей і різних сторін мовної особистості, опис якої в ідеалі повинен містити в собі також й системні уявлення даного мовного строя цілком, без залишку [4:86]. Друга причина полягає в тому, що при зіставленні трьох циклів досліджень мови письменника з трьома рівнями організації мовної особистості виявляється принципова незбіжність їх один з одним (там само).

У цілому, пише автор, «підводячи підсумок дослідженням типу «мова письменника» з точки зору відтворення в них лексики індивідуальності, ми повинні констатувати, що ці дослідження не дають уявлення про лексикон як такий. У них, як правило, знаходять часткове відображення всі шари й рівні структури мовної особистості, але, будучи віднесеними до мови письменника, вони постають як характеристики численних особистостей, і тому в дослідженнях такого типу ми маємо справу з моделлю мови

взагалі, мови відповідної епохи, але не мови однієї індивідуальності» [4:88].

Якщо взяти до уваги ці застереження російського мовознавця, виявляється, що питання про розгляд письменника (в аспекті його художньої мови) як репрезентанта мовної особистості ставити не можна. У цьому зв'язку зауважимо, що «типологія мовних особистостей може здійснюватися на різних підставах» [3:40], у тому числі й тих, що характеризують різні типи культури, соціальні, жанрові види існування мови.

Мова / мовлення у їх діяльнісному вияві завжди дискурсивні, тому мовну особистість можна характеризувати «з позицій лінгвістичної концептології і теорії дискурсу» [3:7].

Мовна особистість як повноправний член соціуму, носій культурно-історичних традицій завжди полідискурсивна. Вона виявляє себе в розмовно-побутовому, релігійному, обрядовому, художньому та інших дискурсах, парадигма яких для різних культурних типів мовної особистості може бути більш або менш широкою. З дослідницькою метою кожен з дискурсивних виявів мовної особистості може бути покладений в основу її наукової ідеалізації. У руслі таких настанов можна виокремити різні дискурсивні типи мовної особистості, зокрема загальномовну, фольклорну, релігійну, художню тощо. Ці типи мовної особистості постають в результаті не механічного звуження обсягу родового поняття та конкретизації його змісту, а на основі врахування цілої системи чинників різного рівня – загальномовних й індивідуально мовленнєвих, лінгвопрагматичних, етнолінгвальних та інших.

Кожен дискурс детермінує характерну визначеність комунікативної компетенції, комунікативної необхідності, мовної свідомості, прагматичної спрямованості мовлення, а крім того, – й специфіку організації загальної стратегії, якісної окресленості адресата й адресанта, тобто всього того, що, зрештою й формує дискурсивну мовну особистість. Кожен її тип відзначається певним складом мовної свідомості як одним із організуючих своїх начал.

Як і багато інших лінгвістичних термінів і понять, уживаних у різних наукових традиціях, школах і напрямках, *мовна свідомість* отримує різні тлумачення. Наприклад, у російській лінгвістичній думці «поняття мовної свідомості є вельми невизначеним. Його зближують з такими поняттями, як мовна картина світу, стратегія і тактика мовної поведінки. У будь-якому разі мовна свідомість реалізується в мовленнєвій поведінці, тому, правлячи про мовну свідомість особистості, ми, – пише дослідник, – повинні брати до уваги ті особливості мовленнєвої пове-

дінки індивідуума, які зумовлюються комунікативною ситуацією, його мовним і культурним статусом, соціальною приналежністю, родом, віком, психологічним типом, світоглядом, особливостями біографії та іншими константними і змінними параметрами особистості» [5:34]. При такому обґрунтуванні мовної свідомості її включення в парадигму культурних чинників «урівноважується» вказівкою на цілий ряд інших конститутивних чинників. Інколи культурне начало при лінгвістичному визначенні мовної свідомості стає домінантним, виступає на перший план, як у «Словнику лінгвістичних термінів» О. С. Ахманової: «Мовна свідомість... Особливості культури і суспільного життя певного людського колективу, що визначають його психічну своєрідність і відображаються у специфічних рисах даної мови» [1:439].

Мовна свідомість, осмислена в лінгвофілософському вимірі, постає як одна із форм існування свідомості, а її об'єкт зовсім не зводиться до самої мови та знань (наукових і наївних) про неї. Мовна свідомість – це усвідомлення культурної онтології світу у його «вербалізованій формі». Тому можна вести мову про культурно-мовну свідомість людини. Така свідомість охоплює фрагмент дійсності, що конститується пізнавально-діяльним модусом самої мови і виявляє себе в лінгвокультурних контекстах, символах, знаках національної культури, міфологічних, фольклорних, обрядових, художніх та релігійних текстах.

Культурно-мовна свідомість людини формується низкою об'єктивних та суб'єктивних чинників. З одного боку, середовище, в якому живе людина, відзначається наявністю готових, сформованих усім досвідом суспільства, лінгвокультурних явищ різного порядку, які можна розглядати як зовнішні детермінанти, від впливу яких людина не може бути вільною. З іншого боку, культурно-мовна свідомість має активнодіяльнісний характер. Саме від діяльності людини – не тільки свідомої, а й несвідомої, підсвідомої – залежить місце її буття в українській лінгвосеміосфері певної культурної епохи, в якій можна виділити ядерну й периферійну, константну та варіативну, прецедентно-первинну та факультативно-вторинну зони.

Культурно-мовна свідомість є базовим елементом характеристики художньо-мовної особистості. Така особистість репрезентує естетичний модус мови в структурі художньої свідомості з характерною для неї сукупністю уявлень, ідеалів, ідей, ідейно-естетичних настанов, мовних форм та художніх способів естетичної концептуалізації світу. Сама структура художньо-

мовної особистості з необхідністю коригується тим фактом що мовленнєва діяльність митця детермінується не лише механізмами загальномовної діяльності. Тому, розглядаючи художній твір з точки зору особливостей реалізації в ньому мовленнєвих стратегій автора, необхідно відзначити таке: немає жодної вагомої підстави вважати, що будь-який художній твір будь-якого письменника маніфестує його не як єдину, цілісну мовну особистість, а сукупність особистостей. Існують не тільки окремі твори, а й цілі жанри, головним чином у ліриці, в яких письменник виявляє себе як цілісна мовна особистість. Однак навіть у тих випадках, коли художній твір демонструє поліфонію голосів і мовних партій різних героїв, говорити про сукупність мовних особистостей, втілених у ньому, можна лише в тому випадку, якщо під такою особистістю розуміти лише створений творчою уявою письменника художній образ – «віртуальний» елемент естетичного простору тексту. Однак такого типу різні «особистості» насправді є маніфестантами іншої мовної особистості – автора, художньо-мовні стратегії, свідомість і мислення якого є інтегральним і структурно-організуючим чинниками поліфонії художнього тексту. Відтак художньо-мовна особистість репрезентує письменника у відповідному аспекті як реальну постать літературного процесу, репрезентанта національної мови у її спеціалізованій естетичній функції та творця художньої картини світу.

У зв'язку з тим, що художня діяльність відображає індивідуальну словесну творчість, виникає питання про визначення характеру зв'язку між індивідуалізованим творчим мовленням і мовною системою при окресленні параметрів художньо-мовної особистості. У межах відзначеної вище концепції Ю. Караулова це питання отримує характерну відповідь: «Отже, – пише дослідник, – вихідною тут, як і в «евклідовім просторі нашої глотосфери», є буцімто *parole*. Але в тканині художнього твору це вже не знеособлене *parole*, а мовлення персоніфіковане! Якщо від знеособленого мовлення природним є перехід до мови, то від мовлення персоніфікованого, від індивідуальної мовленнєвої структури до мови взагалі перейти не можна» [4:30]. Підпорядковане дослідницьким настановам і підкріплене науковим авторитетом В. Виноградова твердження про неможливість переходу від індивідуалізованого мовлення до мовної системи відображає характерний ракурс бачення й розуміння проблеми. З іншої точки зору можна стверджувати, що сама мовна особистість так чи інакше виростає на ґрунті *parole*, вона так чи інакше містить типологічні ознаки мовної системи.

У проекції на завершене художнє ціле (текст) це виявляється у можливості власне лінгвістичного аналізу естетичного об'єкта, що у теоретико-літературній концепції М. Бахтіна, важливою своїми методологічними засадами для вирішення ряду конкретних дослідницьких завдань, обґрунтовано таким чином: «<...> естетичний аналіз повинен звернутися до твору в його первинній, чисто пізнавальній діяльності і зрозуміти його будову абсолютно незалежно від естетичного об'єкта <...>. Так, художній твір у слові необхідно збагнути суціль у всіх його моментах як явище мови, тобто суто лінгвістично, без будь-якої оглядки на здійснюваний цим естетичний об'єкт, тільки в межах тієї наукової закономірності, що керує його матеріалом» [2:17].

Проекція індивідуалізованої мовленнєвої діяльності, що знаходить свій завершений структурний вияв у художньому творі (або кількох творах), на мовну систему важлива для виявлення тих лінгвальних закономірностей організації естетичного об'єкта, що лежать поза цією системою. Художній текст веде в царину форм культурного існування мови, оприявлений у слові, він, як правило, має не одне, а кілька різних мовних джерел – загальномовне, фольклорне, релігійне, міфологічне, складники яких стають формантами художнього твору. У будь-якому разі при визначенні художньої мовної особистості перехід від індивідуалізованої мовленнєвої діяльності до мовної системи в цілому можливий, однак цей перехід не є прямолінійним, він опосередкований і має свої обмеження.

Оскільки йдеться не тільки про мовну особистість загалом, і навіть не про художню мовну особистість як окремий різновид, а про українську мовну художню особистість, то необхідною передумовою визначення рівнів її організації та аспектів характеристики є усвідомленні того, що така особистість формується не тільки в межах загальноукраїнського мовного типу, а й української культурної парадигми. Цю парадигму утворює сукупність певним чином організованих культурних контекстів та репрезентативних текстів і механізмів культурної дії, а також базові ціннісні настанови, у тому числі й ті, що стосуються самої мови.

Для української мовної художньої особистості важливими є ціннісні аспекти мови – і не тільки художньої у її естетичній значущості, а й мови національної. Ціннісний модус української мови у структурі свідомості особистості не завжди означений експліцитно, але для українського письменника він є певною константною ознакою, що формує специфіку розуміння ним значущості рідної мови. Цей модус протягом

тривалого історичного розвитку художньої словесності не залишився незмінним. У структурі художньої мовної особистості він постає на ґрунті усвідомлення художником слова значущості рідної мови як природної форми культурної життєдіяльності етносу.

Вихідним фундаментальним складником художньо-мовної особистості є власне вербальний, який репрезентує її крізь призму засвоєння митцем національної мови, а також особливостей відтворення в породжених ним текстах системно-структурних ознак мови – словника, словотвору, морфології, синтаксису. І з цього погляду художньо-мовна особистість не може бути розглянута без визначення стану мови в певний період її національного розвитку. Але ще більшою мірою вона не може бути розглянута без врахування стану художньої мови у відповідний період її функціонування. Визначені дослідниками рівні мовної особистості, її структура є важливими для характеристики художньої мовної особистості письменника. Однак, звичайно, вони не можуть бути механічно використані при описі нового об'єкта дослідження, що відзначається своїми якісно відмінними ознаками. Окремі ознаки цього об'єкта вже знайшли теоретичне осмислення й практичний опис в аспектах розгляду ідіолекту письменника, його ідіостилі та індивідуальної художньої картини світу. Проте жоден з цих параметрів характеристики письменника, взятий окремо або в єдності з іншими, не достатній для моделювання художньої мовної особистості. Річ у тім, що всі три означені параметри відображають лише окремі конструктивні складники художньо-мовної особистості і не охоплюють її як цілісність.

Художньо-мовна особистість щонайперше виявляє себе 1) у художній свідомості, принаймні у тих її вербалізованих формах, що є сутнісними для мистецького зображення світу; 2) у художньому мисленні як способі естетичної концептуалізації світу, що знаходять своє результативне вираження у мовних структурах; 3) у концептосфері художньої мовної особистості; 4) у креативно-мовленнєвій діяльності, результатом якої є народження тексту; 5) у художньому лексиконі, який можна розглядати у двох вимірах: процесуальному та результативному; 6) у комунікативних настановах мовної особистості, що характеризують її як тип художнього комуніканта; 7) в окремих текстах як втіленнях творчих задумів письменника, що знаходять своє вираження у темах, мотивах та ідеях художнього цілого.

Кожен із цих часткових виявів художньої мовної особистості належить до однієї площини її

діяльнісно-культурної онтології. Будувати жорстку рівневу ієрархічну модель цієї особистості не видається можливим хоча б уже через те, що в структурі художньої мовної особистості лексичні й фразеологічні одиниці важливі не тільки тим, що вони значать в лексико-семантичній системі мови, а й тим, що вони означають в художньому світі письменника. Так, художня семантика одиниць лексико-фразеологічного рівня, навіть при відсутності видимих змістових трансформацій слів та фразеологізмів, не тотожна сенсовірному й функціональному планам значенню відповідних загальномовних одиниць. Звідси – ще одна важлива особливість художньо-мовної особистості щодо її лексикона або, в іншому термінологічному вираженні, – словника. У змістовому плані лексикон такої особистості принципово не можна звести до одномірної, одноплосинної семантики. Йдеться не про сугестивність художнього слова, свідомі індивідуально-авторські трансформації мовних одиниць, точніше не тільки про них. Художнє слово є носієм свого власного значення, що, як правило, виростає на ґрунті загальномовної семантики (більш складне явище демонструють okazionalіzми), і з цього погляду воно є носієм часткового. Водночас художнє слово як елемент тексту не існує поза зв'язком із загальним – тим смислом, що формується в структурі всього художнього цілого. Між частковим і загальним, значенням мовної одиниці і смислом цілого виникає певна напруга, що формує змістову неоднорідність такої одиниці. Рівень такої напруги залежить від багатьох чинників, починаючи від жанрової специфіки твору, креативної смислотвірної здатності митця, місця слова чи фразеологізму в структурі тексту тощо. Тому лексикон художньої мовної особистості в його внутрішньому (психолінгвальному) та зовнішньому (оприявленому в текстах) вимірах має суттєві відмінності від лексикону загальномовного типу мовця. Власливо й сама мовленнєва діяльність цих двох типів мовної особистості здійснюється в різних умовах.

Отже, художня мовна особистість виникає на ґрунті загальнонаціонального типу мовної особи-

стості. Структура останньої постає як результат взаємодії кількох різних складників: 1) лінгвоаксіологічного, який відображає ціннісне ставлення мовця до рідної мови, що виявляється в різних формах, експліцитно чи імпліцитно, й пов'язане із засадничими чинниками його національної свідомості; 2) системно-структурного, який детермінується специфікою фонетичної, словотвірної, граматичної, лексичної будови української мови; 3) мовно-пізнавального, що виявляє себе у мовній картині світу, репрезентованій ними і структурованій й не тільки на основі ідеографічного впорядкування, а й домінантних світоглядних рис мовця, його ідеалів, ціннісних орієнтирів та настанов; 4) лінгвокультурного, який формується соціально-культурними стереотипами, знаками національної культури, домінантними для неї і ціннісно значущими текстами, формами і способами полідискурсивної культурної онтології мови.

У власне змістовому плані художньо-мовна особистість тісно пов'язана з лінгвокультурними складниками особистості загальномовного типу. Ці складники формують лінгвокультурну свідомість художньо-мовної особистості, джерелом вивчення якої є вся сукупність породжених мовцем текстів, у тому числі листування, щоденники, висловлювання про явища мистецтва.

Художньо-мовна особистість як особливий тип лінгвальної особистості виявляє себе на двох рівнях: по-перше, на свідомісному рівні у вигляді конститuentів художньо-мовної свідомості, які містять ціннісне бачення світу, його тематичну мотивну «організацію» та внутрішній лексикон; по-друге, на діяльнісно-художньому рівні, маніфестантом якого є створені письменником тексти та виявлений на їх основі і немовби «відділений» від самого автора словник та витворена митцем мовна художня картина світу.

Вивчення цих складників має важливе значення для вироблення цілісних уявлень про письменника як репрезентанта мови у її естетичній функції.

Література

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. — М. : Советская энциклопедия, 1966.
2. Бахтин М. Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве / М. Бахтин. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. — М. : Художественная литература, 1975.
3. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. Карасик. — М. : Гнозис, 2004.
4. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. — М. : Наука, 1987.
5. Никитина С. Е. Языковое сознание и самосознание личности в народной культуре // Язык и личность. — М. : Наука 1989.